

О.М. Машкін
(м. Київ)

**ІНОЗЕМЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ МІСТ СХІДНОЇ УКРАЇНИ.
1796–1856 рр.**

Стаття присвячена розглядові питання про участь вихідців з-за кордону в основних сферах міського життя тієї частини сучасної України, що до лютого 1917 р. входила до складу Російської імперії. Конкретно-історичний матеріал викладено з урахуванням адміністративно-територіального розподілу всіх тодішніх населених пунктів краю на губернські, повітові й заштатні. Європейців, котрі приїздили тоді в зазначені регіони, розподілено за їх національним походженням. Для більш глибокого аналізу проблеми автор використав статистичні матеріали, спогади, нотатки окремих мандрівників тощо.

Ключові слова: іноземці, вихідці з-за кордону, мігранти, емігранти, місто, містечко, населений пункт, губернія, повіт, провінція, економіка, соціальні відносини, Російська імперія, Східна Україна, переселення, статистика, динаміка, чисельність.

Для того, щоб досягти хоча б мінімального успіху у вивченні заявленої теми, потрібно, використовуючи макроісторичні методи дослідження, постійно мати на увазі матеріал, чия доля в загально-демографічній статистиці навряд чи перевищує 2–3 відсотки. Зокрема, серед губернських центрів у тому ж таки Південно-Західному краї (ПЗК) (себто, в Подільській, Волинській і Київській губерніях) з точки зору іноземної присутності найбільш повно представлено саме Київ, в якому, за даними 1835 р., серед десятків тисяч місцевих жителів постійно проживало 542, а ще через десятиліття — 866 європейців (відповідно: 285 і 257 та 486 й 380 чоловіків і жінок)¹. Поруч з цим 598 вихідців з-за кордону мали тоді ж на берегах Дніпра тимчасове перебування² й 949 проїхали через майбутню столицю незалежної України «сухопутним путем»³. «Места и занятия по найму, — відзначав один з добре обізнаних зі справою сучасників описуваних нами явищ, — иностранцы обыкновенно приискивают здесь себе во время Киевских контрактов, на которые ежегодно они съезжаются из здешней и соседних губерний, а некоторые — и из-за границы. В последние 12 лет приезжало их следующее число: в 1835 году — 39, 1836 — 43, 1837 — 51, 1838 — 39, 1839 — 113, 1840 — 112, 1841 — 108, 1842 — 93, 1843 — 82, 1844 — 92, 1845 — 86, 1846 —

113. Из иностранцев, приезжающих в 1846 году, было: австрийско-подданных — 41, прусских — 16, французских — 9, великобританских — 6, швейцарских — 5, остальные — саксонцы, баварцы и из прочих германских государств, также датчане и итальянцы в незначительном количестве»⁴.

Говорячи про сусідню з ПЗК Малоросію (куди входили Полтавська, Чернігівська й Харківська губернії), перш за все варто відзначити Полтавщину, де в 1844–1845 рр. на 1 636 317 чоловік загального населення нараховувалося 373 іноземці («141, — як зазначає тогочасна статистика, — земледельцев и 232 фабриканта») й 570 «натуральних» переселенців (серед яких а) 71 чужинець та б) 135 колоністів, котрі мешкали безпосередньо в Полтаві, неподалік від урочища Бойков)⁵. Найбільше серед «полтавчан», тоді було, напевне, все ж таки германців, чії 54 родини проживали у вказаному губерньському центрі вже задовго до Наполеонівської навали на Росію⁶.

На Харківщині значним центром перебування емігрантів традиційно був сам Харків. Наприклад, вже у 1802–1826 рр. вихідці з-за кордону селилися щонайменше у двох його районах, десятиліттями ховаючи власних небіжчиків на розташованому у північній частині міста, між Театральною площею і Сумською вул., так званому Лютеранському цвинтарі. «Місцевість ця, — вказували, спираючись на журнали міської дореформеної пори, історики міста першого десятиліття ХХ ст., — була зайнята кладовищем іноземців, котрих продовжували ховати по-старому, не дивлячись на те, що даний цвинтар був за планом перетворений вже на вулицю»⁷.

Якщо ж деталізувати виклад з точки зору представників окремих національностей, то насамперед слід звернути увагу на харків'ян — уродженців різних частин тогочасної Німеччини. Так, з 1801 по 1841 рр. тут існували відповідні квартали в межах «розташованої у північній частині міста, з лівого боку від Сумської» Німецької та Чернишевської вулиць, й окремі помешкання в районі Журавлівки, діяли кірха (перебудована у 1826–1830 роках, вона стала однією з найкрасивіших споруд свого часу), лютеранська община й Комітет допомоги нужденним, працювали такі суспільні діячі, як А. Мейер, І.-А. Розенштраух, Ф. Ольденборгер, С. Пітра, А. Юртенс, А. Бетхер та інші⁸. Навіть у 1850 р. харківські німці за своєю чисельністю переважали всіх інших іноземців вказаного міста⁹.

Варто зауважити, що харківські німці майже зовсім не знали говірки місцевих жителів. «Живучи певний час у Росії, — зазначали з цього приводу дослідники Д. Багалій і Д. Міллер, — зовсім не оволодів російською мовою професор Харківського університету Швейкардт. «Його російська, — писав сучасник стосовно останнього, — нагадувала мені російську тамтешнього професора римського права, котрого я зустрів у Кенігсбергу. Панові Швейкардту в Харкові дуже став до вподоби наш будинок; це був світський, освічений чоловік та надзвичайно приємний співбесідник. Швейкардт розповідав мені, що відразу ж після свого прибуття до Харкова він позна-

йомився з однією місцевою дамою й вирішив прийти до неї з візитом. Удома, перш ніж іти, вивчив він про всяк випадок декілька російських слів і виразів та, спираючись на них, сміливо ввійшов до передпокою своєї господині. Швейкардт знав всю різницю між словами «бариня» і «баранина», однак, прямуючи в гості, забув про неї, й, опинившись у вітальні, врочисто запитав: «Баранина вдома?» Лакеї, які почули це, так і впали зі сміху»¹⁰.

Не можемо обійти увагою й громадян Південних Нідерландів (або території, де трохи згодом постало незалежне Королівство Бельгія), невеличка община яких вже у 20-х роках XIX ст. проживала на харківських теренах (маючи за плечима щонайменше одне покоління власних співвітчизників — «харків'ян»¹¹). Що й не дивно, оскільки майбутні бельгійці, за чисельністю становлячи крихту автохтонного населення, завжди тяжіли до тих населених пунктів, де можна було б примінити власні сили і творчі здібності на тамтешніх фабриках і заводах.

Помітну роль у житті Харкова відігравали також греки (інформація щодо їх перебування тут збереглася як у топографічних, так і в генеалогічних даних стосовно цього адміністративного центру однойменної губернії). Зокрема, вже у 1799 р. помітним фактором демографічного буття міста стали окремі грецькі родини, представники однієї з яких — Анадольських, навіть зуміли, образно кажучи, «вийти в люди»¹². Трохи пізніше, 1804 р., на харківських картах з'являється Грецька («Греківська») вулиця, де, окрім величезного саду Черкасова аж до 1852 р. стояли розкішні будинки прямих нащадків слави ромейських імператорів¹³.

Не менш активно освоювали місто і французи. Наприклад, щонайменше з середини 20-х років XIX ст. саме тут уже не одне покоління підряд проживали сім'ї Морелі, Буассере, Саде (Гельферіх-Саде) і ще десяток сімей з берегів Сени, Луари та інших місцин тодішніх Французького Королівства й Імперії Наполеона III¹⁴.

Цікаві спостереження маємо й щодо історичної Новоросії (Катеринославська, Херсонська й Таврійська губернії). Вже наприкінці XVIII ст. у губернському (й тоді ще досить таки молодому) Катеринославі проживало декілька французів¹⁵. З іншого боку, певні елементи національного різнобарв'я були притаманні й головному адміністративному центру тодішньої Херсонщини, де на початку XIX ст., а) мешкала певна кількість греків — емігрантів першого покоління¹⁶, б) активно діяли такі відомі тоді у світі приватної ініціативи постаті, як «парижани» де Мулен та брати Васал (Вассаль)¹⁷. Що ж стосується Таврії, то в її основному центрі — місті Сімферополь, тільки на межі 30–40-х років XIX ст. діяло три грецькі церкви (що засвідчує відносну «популярність» вказаного народу на берегах р. Салгир)¹⁸, а також оселилося декілька французів¹⁹.

Розглядаючи повітові міста, варто зазначити, що, за нашими спостереженнями, в Південно-Західному краї серед 12 провінційних центрів

історичної Київщини²⁰ зарубіжні мігранти найбільш щільно «освоїли» такі з них, як Бердичів (32 душі, з них 25 чоловіків та 7 жінок), Умань (відповідно — 20, 12 та 8 із 8 267 місцевих жителів взагалі), Звенигородку (один представник) та Коростишів (16 сімей)²¹. «Иностранцы, — зазначає І. Фундуклей, — проживающие тут по паспортам, составляют значительный класс, имеющий немалое влияние на местную промышленность. Помещики и другие богатые люди, предпринимая хозяйственное устройство своих имений, заведение овчарен, конских заводов и так далее, обыкновенно прежде всего стараются найти людей сведущих в деле, специально для него образованных, от чего зависит большею частью успех предприятий, и они находят таких людей всегда почти в иностранцах, по недостаточности знания и искусства в туземных жителях. Посему значительная часть иностранцев в Киевской губернии пристроена и обеспечена хорошим содержанием в имениях частных владельцев, в которых занимают обыкновенно должности овцеводов, садовников, сахароваров, пивоваров, суконных фабрикантов. Другие занимаются медицинской практикой, воспитанием детей, обучением музыке и другим предметам. Наконец, многие промышленяют в городах и местечках разными мастерствами и ремеслами, содержат какие нибудь заведения; немногие занимались хлебопашеством. Большая часть их — выходцы из Германии.

В 1844 году число их с семействами было следующее:

В уездах:

Киевском 865 — в городах; 16 — в местечках и селениях

Радомысльском 5 294

Васильковском — 26

Сквирском 2 43

Бердичевском 28 27

Липовецком — 23

Таращанском — 11

Уманском 14 52

Звенигородском 2 14

Чигиринском 15

Черкасском 1 71

Каневском 65

Итого: 917 657

Большая часть проживающих в Киевской губернии иностранцев — люди полезные, снискивающие себе пропитание и прибытки производительным трудом и способствующие своими специальными знаниями к развитию местной промышленности»²².

В Малоросії досить рано чисельні групи іноземців різних національностей «розкотилися» просторами Полтавщини²³. Зокрема, вже у 1808 р.

41 німецька родина проживала в такому повітовому центрі краю, як Костянтиноград²⁴, а в першій половині XIX ст. греки компактною масою населяли однойменну з їхнім етносом вулицю у Кременчуці²⁵.

Вони ж (тобто — греки) значною мірою визначали й демографічне обличчя «малоросійської» Чернігівщини²⁶. Так, за даними 1805 р., у вказаному регіоні знайшли собі притулок 559 нащадків античних елінів²⁷, більшість з яких віддала перевагу крайовій «глибинці», до заштатних містечок включно. В результаті чого периферійні частини «грецької карти» даної території виявилися зацяткованими чисельними позначками, тоді як саме «місто князя Чорного» опинилося б у порівнянні з ними у відносному запустінні.

Окрему групу чернігівських обивателів склали греки повітового Ніжина, стосовно яких, за авторськими спостереженнями, написано статей, нарисів та монографій більше, аніж про всіх інших іноземців тогочасної України, разом узятих. Для конкретного ж окреслення образу щойно згадуваного нами тут ніжинського грека найповніше підходить наступне свідчення підполковника Генерального штабу російської імператорської армії, військового статистика М. Домонтовича: «Ці греки живуть у місті Ніжині й становлять окреме Ніжинське грецьке братство, котре користується особливими правами і привілеями. Права ці зараз полягають у тому, що ніжинські греки звільнені від податків, постачання до армії підвід та особистої служби. Навіть оселяючись в інших містах імперії, ніжинські греки, однак, не залишають свого товариства, й, продовжуючи числитися у ньому, надсилають до грецького Ніжинського магістрату про себе ревізькі довідки, а також щорічно отримують від останнього посвідчення для життя в інших місцевостях. Зберігаючи у зовнішності своїй власний природний тип, ніжинські греки майже нічим іншим не вирізняються серед іншого купецтва вказаного поселення. Між іншим, характерну рису обіднього столу тих греків становлять бринза (сир) і качкавал (ковбаси). В тому ж таки Ніжині знаходиться грецький інвалідний будинок, де постійно утримується 16 осіб, щорічні витрати на який становлять більше ніж 11 171 руб. До речі, будинок цей було зведено в 1820 р. на суто грецькі пожертви у розмірі 20 тис. рублів асигнаціями»²⁸. Дещо подібне можна було б сказати й про тих уродженців Пелопоннесу, які в 20–30-х рр. XIX ст. компактно проживали у Стародубі²⁹.

Досить цікаві явища відбувалися й у Бессарабській губернії³⁰, особливо ж — на її степовому півдні, більше відомому нам, як Буджак. У 1800–1801 рр., коли вказаний регіон не входив ще до складу Російської імперії, тут існували поселення вихідців із Балканського півострова, котрі, через переважання серед їх жителів етнічних болгар, отримали назву «болгарських»³¹. Наявні джерела дозволяють вельми чітко розділити процес переселення тодішніх болгар до міст Південної Бессарабії на декілька етапів. Так, до 1806–1807 рр. тисячі з них перебралися з різних областей Блискучої Порти в

міста Ізмаїл, Кілію, Бендери, Аккерман³². Трохи пізніше, у 1811–1821 рр., нова хвиля болгарських колоністів прибуває в дану область, причому загальна чисельність їх, після відрахування молдаван, українців, росіян, греків та албанців, становила 23 916 чоловік, 404 сім'ї з яких (за даними 1819 р.) оселилися в тому ж таки Ізмаїлі, 194 — у Рені, 70 — в Аккермані, 23 — у Бендерах, 18 — в Кілії³³. За інформацією ж 1828–1830 рр., в межах Нижньо-Буджакської округи понад 50 тисяч болгар-християн заснували бесарабські поселення Саталік-Хаджі, Нандакля, Фінтинне-Дзінілор, Селіогло, Єникію, Старотроян, Дюльмень, Тропокло, Дельжілер, Ісерлія, Хасан-Батир, Чумлекію, Бургуджі, Комрат, Слободзея, Дермендер³⁴. Упродовж 1835–1844 рр. представники цієї національної групи мешкали вже приблизно у 83 власних населених пунктах, серед яких особливо виділялися Конгаз, Чийшин, Імпущити, Пандакля, Башалми, Курчі, Болград (до 1819 р. — селище Табак, або Табаки), Вулканешт, Каракурт Болгарський, Вайоала, Казаякля, Чадир-Лунг, Чимшікію, Татар-Копчак, Фрікацей, Кубай, Твардиця³⁵. У жовтні ж 1851 — квітні 1852 рр. місцевим болгарам належали також містечка Кірсово, Вайсал, Кубей, Чешмеваруїт, Ташбунари, Кіріютні³⁶. Коли ж із 40-х років ХІХ ст. невід'ємною складовою частиною відповідних районів Бессарабської губернії Російської імперії стали Ізмаїльська, Кагуло-Прутська та Верхньо-Буджакська округи болгарських колоністів, до їхнього складу додатково увійшли й такі населені пункти етнічних болгар, як Етулія, Картал, Конгаз, Казаякля, Кірсово, Бешалма, Баурчі, Гайдар, Бешгіоз, Томай, Дезгінже, Башкалія, Чок-Майдан, Авдарма³⁷. Бессарабські болгари вперто добивалися також дозволу освоїти містечко Голицю, де малося до 3000 десятин незайманих земель, однак їх намагання скінчилися безрезультатно³⁸. Паралельно з цим, прибувши на свою нову Батьківщину, переселенці з Болгарії, що називається — «на другий день» приймали російське підданство (саме так вчинили П. Петракогло, І. Златов, Р. Петрович, Я. Ніколаєвич, Д. Міров, М. Петрович й тисячі інших їх співвітчизників)³⁹.

На особливу увагу заслуговують також бессарабсько-буджацькі серби. Зокрема, вже у 1819 р. значні групи їх почали прибувати в район селища Табак (пізніше — містечко Табаки) й до колишнього центру Томарівського цинута, міста Рені⁴⁰.

Дещо подібне можемо сказати й про тамтешніх німців. Наприклад, у 1820 р. вюртембержці на чолі зі своїм пастором Ліндлем почали освоювати Аккерман⁴¹. А ще через 25 років у регіоні нараховувалося вже 8 германських колоній, поміж яких особливо доброю славою користувалися поселення поблизу містечка Кучерони⁴². Окрім того, у 1819–1822 рр. на узбережжі Дніпровського лиману, неподалік від щойно згадуваного нами міста Аккерман, здавна оселилася певна кількість швейцарців⁴³.

Із другої половини ХVІІІ ст. почалося масове розселення іноземців й у повітових центрах Новоросійського краю. Зокрема, вже у 1770-х рр.

проходила міграція на терени Катеринославщини⁴⁴ греків, котрі (поруч із двадцятьма населеними пунктами між річками Мокрі Яли, Калець, Гізеле та Вовча), освоїли також морське узбережжя в районі гирла Кальміусу, за-снувавши тут своє місто Маріупіль, що трохи згодом перетворилося на важливий повітовий центр і визначний економічний осередок⁴⁵. За даними ж 1801–1811 рр., у вказаному районі виникло ще й до 10 селищ так званих «маріупільських греків» (які від інших своїх співвітчизників відрізнялися тим, що, будучи переведені російською казною сюди з Таврії, володіли кримсько-татарською говіркою краще, ніж рідною грецькою мовою!), з-поміж яких особливо виділялися колонії Ялта, Гурзуф, Бешев й Чердакли⁴⁶.

Не менше значення мала й регіональна сербська община. Так, саме її представники ініціювали виникнення тут міста Слов'яносербськ вельми компактною масою заселили територію однойменного повіту. Коріння, пущене цими вихідцями з Балкан на новому місці, було настільки глибоким і міцним, що, коли у 1848 р. постало питання про перенесення центру даної адміністративно-територіальної одиниці із вказаного Слов'яносербська до Лугані (Луганів, називний відмінок — «Лугани»; нині — Луганськ), місцевий цивільний губернатор Фабр ініціював збереження за повітом усталеної, «сербської», назви, «оскільки саме в цьому виражається масове переселення туди сербів»⁴⁷. Поруч з ними, в Луганську⁴⁸ та Слов'яносербську здавна жили французи⁴⁹, а у Таганрозі — італійці (саме тут у 1833 р., окрім інших, побував також ставший трохи згодом всесвітньо відомим революціонером — «карбонарієм» Дж. Гарібальді)⁵⁰.

Не залишалася осторонь і Херсонщина⁵¹, де тільки в одній Одесі нараховувалося 1365 постійно проживаючих іноземців, котрі продовжували зберігати за собою підданство тих держав, звідкіль вони були родом⁵². Причому зазначений сплеск «чужинної присутності» не міг бути загальмований ані повним припиненням переїзду сюди іноземців у 1797–1807 рр., ані різким уповільненням темпів його у 1820–1821, 1829 та 1835 рр. (відповідно — 5, 10, 8 й 3 прибульці з-за кордону щорічно)⁵³.

За національною ж ознакою насамперед варто звернути увагу на одеських болгар. Так, уже пізньої осені 1801 р. на судні, що належало відставному прапорщику, шкіперу, греку Мускулі, до «Південної Пальміри» на чолі зі своїм священиком прибуло 19 болгарських сімей (148 чоловік) з османської Румелії. В ході розслідування російською владою даного інциденту виявилось, що зазначений корабель, випадково зайшовши на рейд в один із портів Андріанопільського району Порти, був миттєво оточений групою жителів місцевого селища Кючук-Буслики, котрі, зі сльозами на очах розповідаючи капітанові про жорстоке ставлення до православних болгар відинського паші Пазванд-огли, благали врятувати їх від неминучої смерті. Будучи не в змозі відмовити цим нещасним прохачам, Мускулі на власний ризик перевіз їх до колишнього Хаджибею, чие населення саме в такий

спосіб поповнилося другою після заснування міста групою болгар⁵⁴. Третє ж із відомих нам більш-менш масових заселень Одеси болгарами, припадаючи на 1815–1819 рр., було пов'язане з долею Грецького батальйону — однієї з військових частин російської імператорської армії, у складі якої, попри її відверто неболгарську назву, несли службу й болгарські вояки⁵⁵. Крім того, ще у 1795 р. дехто з болгар брав участь у становленні такого тамтешнього повітового центру, як Тирасполь⁵⁶.

Одеса стала другою Вітчизною й для багатьох італійців. Відомо, що у 1797 р. серед 7–8 тисяч жителів міста нараховувалося 800 співвітчизників геніального Леонардо да Вінчі, а до початку 30-х років наступного, XIX ст., цей показник зріс до 1600 чоловік⁵⁷. Крім того, тут розташовувалися консульські осередки Королівства Обох Сицилій, Тоскани та Сардинії, що, звісна річ, постійно приваблювало сюди нових переселенців з Апеннінського півострова⁵⁸. Якщо ж говорити про сербів, то в місті дюка де Рішельє мешкали переважно ті з них, хто свого часу служив у дислокованих навколо батальйонах Російської армії (так звані «військові серби» тогочасних джерел)⁵⁹. У 1815 р. в Одесу з Чорногорії прибуло 16 сімей, котрі заснували в межах Буяликської колоніальної округи селище Цетин (через 40 років — містечко Цетинець, Цетинье) (148 чол.). Знаємо серед тодішніх одеситів і окремих французів⁶⁰; здавна перебували тут також греки⁶¹.

Багатонаціональними були й окремі повітові центри тодішньої Таврії⁶². Наприклад, у спогадах російського князя А. Демідова-Сан-Донато, котрий 1837 р. здійснив подорож сучасною йому Тавридою, можемо прочитати, що «Феодосія вважається містом вельми приємним. Головне населення її складають греки, яких тут надто забагато. Всі вони мешкають у середній частині міста, займаючи будинки новітньої архітектури, в більшості своїй — досить привабливі. Кожна грецька сім'я живе окремо; майже скрізь є окремі невеличкі садибки із садочками. Серед грецького населення Феодосії іноземців найбільше вражає врода їх жінок; є чимало грецьких родин, в яких слабка стать продовжує зберігати витонченість давньогрецького типу, прикрашену чарівністю обходження, запозиченого від освічених верств Західної Європи»⁶³.

Чимало налічується тут й італійців. Зокрема, у центрі міста у 1836–1837 рр. існувала ціла Італійська вулиця («Прекрасна, — за словами одного з подорожніх, — під чийми аркадами було облаштовано дуже багато крамниць»), а серед тамтешніх італійців особливо виділялася родина Аморетті, в чиєму будинку не раз зупинявся імператор Микола I під час своїх візитів до західного Криму⁶⁴. З Феодосією були тісно зв'язані особисте життя й творча діяльність директора тамтешнього місцевого музею, аматора російської науки, лікаря, француза за походженням, Е. Граперона⁶⁵. В той же час колишні піддані Людовіка XVIII і Карла X у зазначений період освоїли повітову Ялту⁶⁶.

Демографічною строкатістю відзначався й центр Снікальського градоначальства⁶⁷. Зокрема, саме в Керчі у вказаний проміжок часу мешкала певна кількість італійців — вихідців з Генуї⁶⁸, а також окремі французькі родини⁶⁹.

Теж саме можемо сказати і щодо Севастополя⁷⁰. Наприклад, уродженців Аппенін презентувала в ньому сім'я Кабалзаро, про яку із захватом писала більшість тодішніх мандрівників⁷¹. У дореформені часи тут працював і британський винахідник, англієць Гюптон, створена на новому місці проживання сім'я якого нараховувала загалом 8 чоловік⁷².

Другорядні населені пункти міського типу. В Південно-Західному краї заштатними⁷³ [за даними 1897 р. — *О.М.*] вважалися лише подільські міста Бар, Вербовець, Сальниця, Хмельник, Стара Ушиця; всі інші не мали навіть й цього статусу. З точки ж зору нашої теми у вказаному регіоні варто згадати «не згадуване ніде через його ницість» містечко Дунаївці Подільської губернії (яке не пізніше 1829 р. почали освоювати заїжджі німці)⁷⁴, а також Коростишів на Київщині (де з 1832 р., від моменту появи тут перших 50-ти родин з Німеччини, розпочинається існування суто європейської колонії)⁷⁵. В Малоросії⁷⁶ освоєння периферійних населених пунктів розпочалося десь у 1765–1766 рр., коли 140 пруських сімей вперше з'явилися в чернігівському с. Біла Вежа Борзненського повіту. У 1805 р. їх нараховувалося там уже 565 чоловік «німецької нації католицького (в колоніях Великий та Малий Вердери), лютеранського (в Рундевізе й Кальчинівці) і реформістського сповідань»⁷⁷, а в 1851–1856 рр. вказане селище, ставши містечком, перетворилося на головний осередок германського розселення в однойменній губернії⁷⁸. В той же самий час у Шостці мешкала певна кількість бельгійців.

Трохи більше даних маємо по Новоросії⁷⁹. Зокрема, прибуваючи в регіон, такий суто північний народ, як шведи, селилися головне в катеринославській «глибинці», на просторах між середньою течією Дніпра та Кримом. Саме тому першою місциною, тут ними освоєною, стало містечко Кизикермен (з 1784 р. — Берислав), в якому, поряд з обрусілими шведами — уродженцями острова Даго (Хіум) (Естляндська губ.), знаходилася й певна кількість іноземних шведів⁸⁰.

На Херсонщині ж тодішній новоросійський генерал-губернатор Емануель Арман де-Рішельє, провівши силами своїх підлеглих ревізію земельних володінь Григоріополя (Тираспольський пов.), залишився невдоволеним тим, що величезні площі останніх хронічно пустували. Будучи активним прибічником саме іноземної колонізації підлеглого йому за посадою краю, Рішельє, спираючись на постанову уряду Російської імперії від 30 січня 1802 р., наказав поселити в Григоріополі перші 495 сімей австрійських угорців, зробивши таким чином даний населений пункт місцем тимчасового перебування переселенців вказаної національності. Крім того, власним ордером від 24 листопада 1806 р. на ім'я тираспольського повіто-

вого землеміра Шаржинського цей російський високопосадовець французького походження наказав виділити кожному сімейству «григоріопільських австрійців» по 60 десятин землі⁸¹.

Проте такого відвертого пограбування місцеві жителі винести вже не могли! Григоріопільська міська дума на одному зі своїх екстрених засідань висловила рішучий протест з приводу такого несправедливого щодо всіх інших городян рішення адміністрації. До Одеси терміново виїжджається спеціальна делегація, котра повинна була пояснити Рішельє неправомірність його кроків. Крім того, григоріопільці збиралися навіть писати листа самому імператорові Олександрові Першому, вимагаючи захисту від сваволі місцевих чиновників. І лише після 1809 р. ситуація поступово «вирівнялася», а пристрасті — трохи вщухли⁸². У 1819–1842 рр., поруч з вищеописаними мадярами, в зазначеному місті проживала й невеличка група етнічних греків⁸³.

У Таврії «інтернаціональною» місциною завжди вважалася Балаклава, де, поруч з цивільним населенням, мешкала значна кількість службовців батальйону грецької міліції (більш відомих нам, як «арнаути»)⁸⁴; проживала тут й певна кількість природних сербів⁸⁵. Головними ж осередками регіону, де щонайменше з 1802 р. компактно мешкали німці, були міста Карасубазар (Кара-су-Базар)⁸⁶ та Ногайськ⁸⁷, а з 1804–1805 рр. — ще й Суу-Даг (з його поселенням вихідців з Вюртембергу «Судак-Фортеця»)⁸⁸. Окрім того, Бахчисарай (Бахчі-Сарай), Алушта, Кастропуло (нині — м-ко Кастрополь), Отуз, Кутлаг, Судаг, Артек, окремі населені пункти Інкерманської та Ласпійської долин (де, зокрема, поруч з генералом Потьє, хазяйнували випускники Політехнічної школи Парижа, брати Компер) стали центрами французького переселення⁸⁹.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. В 3-х ч. — Ч. 1. — СПб.: В типографии МВД, 1852. — С. 350.

² Там же. — С. 352.

³ Там же. — С. 355.

⁴ Там же. — С. 263–265.

⁵ *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. В 3-х ч. — Ч. 2. — Полтава, 1849. — С. 53–54; Ч. 3: Частное описание губернии. — Полтава, 1852. — С. 9, 10, 14, 98, 117.

⁶ Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. — М., 1869. — Кн. 2, отд. II. — С. 82–84; *Павловский И.Ф.* Полтава в XIX ст. — Вып. 2. — К., 1906. — С. 13–19.

⁷ *Багалея Д.И., Миллер Д.П.* История Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 годы): Историческая монография. В 2-х т. — Т. 2: XIX и начало XX века. — Харьков: Типография «Зильберберг и сыновья», 1912. — С. 6, 12, 126.

⁸ Там же. — С. 12, 20, 39, 126, 442, 927.

⁹ Там же. — С. 173.

¹⁰ Там же. — С. 952.

¹¹ Там же. — С. 541, 952.

¹² Там же. — С. 142.

¹³ Там же. — С. 8, 9, 465.

¹⁴ Там же. — С. 173, 354, 952.

¹⁵ Демидов А.Н. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. — М.: Типография А. Семена, 1853. — С. 312–313; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — М.: Наука, 1981. — С. 32.

¹⁶ Статистическое обозрение городов и посадов Российской Империи по 1825 год. — СПб., 1829. — С. 18–19; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального Штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального Штаба подполковник А. Шмидт. В 2-х ч. — Ч. 1. — СПб., 1863. — С. 543; Ч. 2. — С. 373; Теохариді Т.Ю. Грецька військова колонізація на Півдні України наприкінці XVIII на початку XIX століть (Поселення під Одесою) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. — Ч. 4/5 (Секція для вивчення грецької нацменшості). — Одеса, 1930. — Вип. 1. — С. 9–44; Ананян Ж.А. Армянская колония Григориополь. — Ереван, 1969. — С. 212–215; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 годах. — М.: Наука, 1970. — С. 120.

¹⁷ Демидов А.Н. Указ. соч. — С. 409–410.

¹⁸ Там же. — С. 289–290, 442.

¹⁹ Там же. — С. 347–348, 353, 360, 373, 376–377, 452–453, 464, 495, 498, 502, 507, 509.

²⁰ Котрими були тоді сам Київ, а також Бердичів, Васильків, Звенигород (Звенигородка), Канів, Липовець, Радомисль, Сквиря, Тараща, Умань, Черкаси та Чигирин.

²¹ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. — Ч. 1. — С. 424.

²² Там же. — С. 263–265.

²³ Повітові центри Полтавської губернії: Зеньків, Золотоноша, Кобеляки, Костянтиноград, Кременчук, Лохвиця, Лубни, Миргород, Переяслав, Пирятин, Полтава, Прилуки, Ромни, Хорол.

²⁴ Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. — С. 82–84; Павловский И.Ф. Указ. соч. — С. 13–19.

²⁵ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 59, 115.

²⁶ Куди на правах повітових центрів входили Глухів, Городня, Козелець, Конотоп, Кролевець, Мглин, Ніжин, Новгород-Сіверський, Новозибків, Остер, Сосниця, Стародуб, Сураж і губерньський Чернігів.

²⁷ Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии 1805 года // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 188.

²⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния / Сост. Генерального Штаба подполковник М. Домонтович, действительный член Императорского Русского Географического общества. — СПб.: Типография Ф. Персона, 1865. — С. 528, 542–543.

²⁹ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов. — С. 59, 115.

³⁰ Де повітовими центрами були міста Аккерман, Бельці, Бендери, Ізмаїл, Кишинів, Оргеєв, Сороки та Хотин.

³¹ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 111.

³² *Скальковский А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. — Одесса, 1848. — С. 4; *Жуков В.И.* Города Бессарабии 1812–1861 годов (Очерки социально-экономического развития). — Кишинев, 1964. — С. 59.

³³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Бессарабская область / Составил А. Зашук. В 2-х ч. — Ч. 1. — СПб., 1862. — С. 165; *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике. — СПб., 1869. — С. 319; *Жуков В.И.* Города Бессарабии 1812–1861 годов. — С. 59; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 115.

³⁴ *Справочный энциклопедический словарь Крайя.* — Т. 6. — СПб., 1847. — С. 776–777; *Грек И.Ф.* Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х — середина 50-х годов XIX ст.). — Кишинев, 1988. — С. 43, 45, 67.

³⁵ *Справочный энциклопедический словарь Крайя.* — Т. 6. — С. 776–777; *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 36, 51, 68, 70–71, 85.

³⁶ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 37, 71.

³⁷ Там же. — С. 51, 71–72.

³⁸ Там же. — С. 85.

³⁹ Там же. — С. 43, 45.

⁴⁰ *Справочный энциклопедический словарь Крайя.* — Т. 6. — С. 777; Устройство задунайских переселенцев и деятельность А.П. Юшневского. — Кишинев, 1957. — С. 4, 9; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 112.

⁴¹ *Справочный энциклопедический словарь Крайя.* — Т. 6. — С. 776–777; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 27–28.

⁴² *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 249.

⁴³ *Справочный энциклопедический словарь Крайя.* — Т. 6. — С. 776.

⁴⁴ У Катеринославській губернії містами повітового значення були Олександрівськ, Бахмут, Верхньодніпровськ, Маріуполь, Новомосковськ, Павлоград й Словоносербськ.

⁴⁵ *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. — М., 1955. — С. 328; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 118.

⁴⁶ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 118; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.). — М., 1976. — С. 173, 187–188.

⁴⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния / Сост. Генерального Штаба капитан В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. — С. 265; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 36.

⁴⁸ На той час, що нас цікавить — повітове місто; після 1897 р. — заштатний населений пункт Катеринославської губ. Див. нижче примітку 79.

⁴⁹ *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 312–313; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 32.

⁵⁰ *Гарibaldi Дж.* Мемуары. — М., 1966. — С. 21.

⁵¹ Тут повітовими центрами були міста Олександрія, Ананіїв, Єлисаветград, Одеса, Тирасполь та Миколаїв (причому останнє являло собою ще й адміністративний осередок однойменного військового губернаторства).

⁵² *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 372.

⁵³ *Кабузан В.М.* Указ. соч. — С. 284–286.

⁵⁴ Демидов А.Н. Указ.соч. — С. 262; Миллер А.Ф. Мустафа паша Байрактар. — М.–Л., 1947. — С. 378, 457–458; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 110.

⁵⁵ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 119.

⁵⁶ Кабузан В.М. Указ.соч. — С. 173–174.

⁵⁷ Скальковский А.А. Первое тридцатилетие города Одессы. — Одесса, 1837. — С. 155; Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России. — М., 1975. — С. 161.

⁵⁸ Берти Дж. Россия и Итальянские государства в период Рисорджименто. — М., 1959. — С. 427–429; Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX века). — К.: Наукова думка, 1986. — С. 35–36.

⁵⁹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 117–120; Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. — Серия 2: 1815–1830. — Т. 4 (14): март 1821 — декабрь 1822 годов. — М., 1980. — С. 587–588; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 32.

⁶⁰ Демидов А.Н. Указ.соч. — С. 409–410.

⁶¹ Статистическое обозрение городов и посадов Российской Империи по 1825 год. — СПб., 1829. — С. 18–19; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального Штаба подполковник А. Шмидт. В 2-х ч. — Ч. 1. — СПб., 1863. — С. 543; Ч. 2. — С. 373; Теохаріді Т.Ю. Вказ. праця. — С. 9–44; Ананян Ж.А. Указ. соч. — С. 212–215; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 120.

⁶² Чий повний список виглядав так: Бердянськ, Мелітополь, Альошкі (російський оригінал — «Алешки», спотворене — «Олешки»; адміністративний осередок Дніпровського пов.), Перекоп, Євпаторія, Феодосія, Ялта.

⁶³ Демидов А.Н. Указ. соч. — С. 294–295.

⁶⁴ Там же. — С. 455, 459–460; Варварцев Н.Н. Указ. соч. — С. 16.

⁶⁵ Демидов А.Н. Указ. соч. — С. 347–348, 353, 360, 373, 376–377, 452–453, 464, 495, 498, 502, 507, 509.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Не дивлячись на те, що «по земско-хозяйским делам» Керч-Єникальське градоначальство входило до складу Феодосійського повіту Таврійської губернії, однак, враховуючи а) його площу (163,77 кв. км; «по берегам Чёрного и Азовского морей от мыса Елкен-кале до Обыточной косы включительно»), б) загальну кількість населення (35 845 чоловік), в) термін існування (майже 100 років, з 1821 до лютого 1917 рр. включно) ми вважаємо за можливе прирівняти центр даного градоначальства, древнє місто Керч, до населених пунктів повітового рівня. — *О.М.*

⁶⁸ Демидов А.Н. Указ. соч. — С. 482.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Із 3 червня 1783 по 10 лютого 1784 рр. — Ахтіар (Ах-Тіар; з кримсько-татарської — «белый берег» або «обрыв»), з 10 лютого 1784 по 1797 рр. — Севастополь (із старогрецької «высокочитимый город», «священный город»), з 1797 до 1826 рр. — Ахтіар (Ах-Тіар), після 1826 р. — сучасна назва. Враховуючи значну військово-політичну роль цього міста-порту в історії країни та регіону, автор вважає за можливе віднести його до міст повітового значення. — *О.М.*

⁷¹ Демидов А.Н. Указ. соч. — С. 347–348.

⁷² Там же. — С. 353.

⁷³ У Російській імперії заштатне місто — населений пункт, що, користуючись правами міста, в той же самий час не був повітовим центром.

⁷⁴ *Дерев'янкін Т.І.* Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — С. 55; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / З франц. переклала З. Борисюк. — К., 1996. — С. 294.

⁷⁵ *Дерев'янкін Т.І.* Вказ. праця. — С. 55.

⁷⁶ Тут зазначений статус мали а) Глинськ та Градизьк (Полтавщина), б) Березна, Короп, Нове Место (російський оригінал — «Новое Место»), Погар (Чернігівщина), в) Белопольє (Білопілля), Золочів, Краснокутськ, Недригайлів, Слов'янськ, Чугуїв (Харківщина).

⁷⁷ Справочный энциклопедический словарь Крайя. — Т. 6. — С. 776–777; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния. — С. 543; Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии 1805 года // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 188.

⁷⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния. — С. 417.

⁷⁹ Заштатними тут вважалися міста: в Херсонській губернії — Берислав, Бобринець, Вознесенськ, Григоріопіль, Дубосари, Маяки, Новогергівськ, Новомиргород, Овідіополь, Ольвіополь, Очаків; у Таврійській — Балаклава, Бахчисарай, Єнікале, Карасубазар, Ногайськ, Орехів, Старий Крим.

⁸⁰ *Писаревский Г.Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. (По неизданным архивным документам). — М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1909. — С. 222–230; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — М., 1959. — С. 68.

⁸¹ *Ананян Ж.А.* Указ. соч. — С. 209.

⁸² Там же. — С. 212–215.

⁸³ Статистическое обозрение городов и посадов Российской Империи по 1825 год. — С. 18–19; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального Штаба. Херсонская губерния. — Ч. 1. — С. 543; Ч. 2. — С. 373; *Теохаріді Т.Ю.* Вказ. праця. — С. 9–44; *Ананян Ж.А.* Указ. соч. — С. 212–215; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 120.

⁸⁴ *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 321–322, 367.

⁸⁵ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 120.

⁸⁶ Справочный энциклопедический словарь Крайя. — Т. 6. — С. 776–777; *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 457.

⁸⁷ *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 300–301.

⁸⁸ Дані відомості отримані автором у результаті польових досліджень, проведених у липні 2007 року. — *О.М.* Див. також: Справочный энциклопедический словарь Крайя. — Т. 6. — С. 776.

⁸⁹ *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 347–348, 353, 360, 373, 376–377, 452–453, 464, 495, 498, 502, 507, 509.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2015 р.

А.Н. Машкин

ИНОСТРАНЦЫ ЕВРОПЕЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ГОРОДОВ ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ. 1796–1856 гг.

Статья посвящена рассмотрению вопроса об участии выходцев из-за границы в основных сферах городской жизни той части современной Украины, которая до февраля 1917 г. входила в состав Российской империи. Конкретно-исторический материал изложен с учетом административно-территориального разделения всех тогдашних населенных пунктов края на губернские, уездные и заштатные. Европейцы, которые приезжали в то время на указанные территории, делятся по их национальной принадлежности. Для более глубокого анализа проблемы используются прежде всего статистические материалы, воспоминания, записки отдельных путешественников и т.д.

Ключевые слова: иностранцы, выходцы из-за границы, мигранты, эмигранты, город, местечко, населенный пункт, губерния, уезд, провинция, экономика, социальные отношения, Российская империя, Восточная Украина, переселение, миграция, статистика, динамика, численность.

О.М. Mashkin

FOREIGNERS EUROPEAN ORIGIN IN SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE CITY IN EASTERN UKRAINE. 1796–1856

The article considers the question of the participation of people from abroad in the major urban areas of the life of the modern Ukraine, which until February 1917 was part of the Russian Empire. Concrete-historical material is presented according to the administrative-territorial division of the then all settlements on the edge of the district and provincial. The Europeans, who came to the time for these areas, are divided according to their nationality. For a deeper analysis of the issue are used primarily statistical data, memories, notes, individual travelers, etc.

Keywords: foreigners, immigrants from abroad, migrants, city, town, village, district, province, the economy, social relations, Russian Empire, Eastern Ukraine, relocation, migration, statistics, dynamics, strength.